

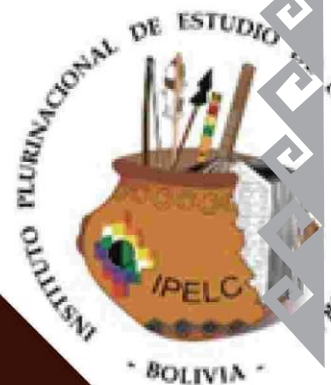

Lliklla Awaymanta

Fotografia 1

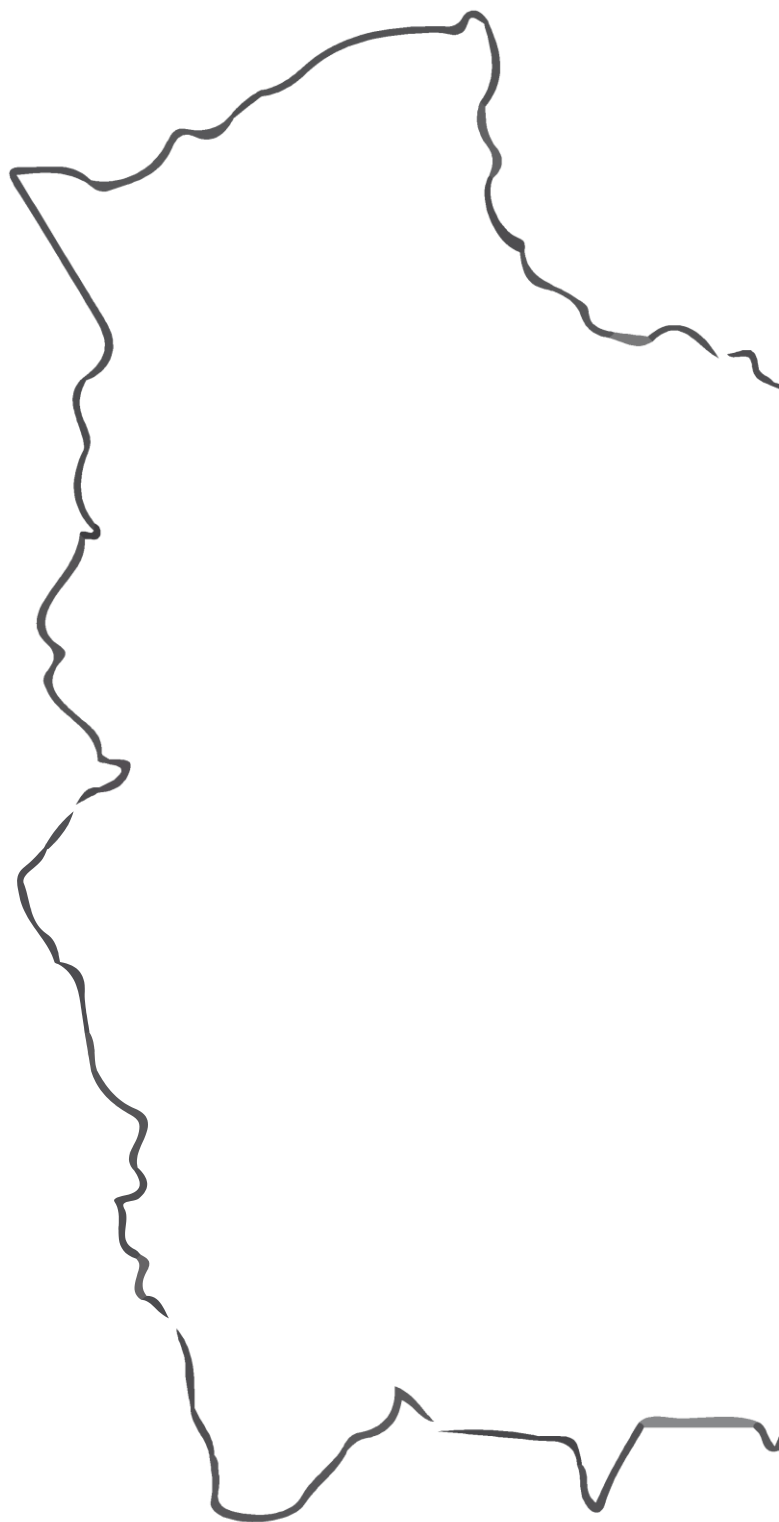
QHICHTWA RUNAP
YACHAYNINQA IMAYMANA
KAWSAYKUNAWAN
AWASQA.

Equipo técnico de investigación
Instituto de Lengua y Cultura Quechua
“Tomás Katari – Kurusa Llawi”

QALLARIYNIN

Bolivia suyuqa, jatun suyu; Mama Kamachiyninchik ñisqanmanjina kimsa chunka suqtayuq juch'uy suyukuna riqsisqa kachkanku, chantataq imaymana runa kay ukhupiq tiyakunchik. Ajinamanta kimsa chunka suqtayuq simikuna kanku.

Chay juch'uy suyukunapiqa imaymana parlayniyuq, qutuchakuyniyuq, yuyayniyuq, kawsayniyuq ima runaqa tiyakunku, chaypaqqa sapa jap'iypi kawsayninkumanjina kallpachananku kachkan.

Qhichwa simi kawsayqa, kunankamaqa rimakuchkallanpuni, apaykachakuchkallanpuni ima. Qullasuyunchik ukhupiq P'utuqsi, Chuqichakapi, Quchapampapi ima astawanqa qhichwataqa rimarikun kawsakun ima, chantapis La Paz, Santa Cruz, Tarija, Oruro juch'uy jap'iykunapipis qhichwa runa tiyakunku.

Bolivia Ñawra suyu paqarikusqanmantaraq IPELC wasi imaymana kawsaykunata yachaykunata parlaykunata ima kallpachanapaq rikhurirqa, kay wasiqa sapa juch'uy suyukunapi ILC nisqakunata rikhurichillantaq, chaymanjinataq qhichwa jap'iypiq Quchapampapi, Cliza chiqanpi, Piliqucha, ayllupi jisq'un punchaw chakrayapuy killapi iskay waranqa chunka kimsayuq watapi paqarichimurqa.

Qhichwa kawsayta kallpachanapaqqa achkha ruwana kachkan. Kunan kutipiq imaynatachus P'utuqsi jap'iypi lliklla ruwakusqanmanta ruwakurqa. Chaymanjinataq, juch'uy llamk'ay wakichiykuna jatun munayninta taripanapaq kachkallantaq, chantapis imayna qutukunapitaq kay llamk'ayqa ruwakurqa chaykunapis qillqasqallataq kachkan.

Tukukuyninpitaq imaynataq chay willay awana ruwaymanta pisillapi yachayqillqa rikukun.

Chay tukuy ima ruway
riqsichiykunawanqa, imaynallamantapis

**“Curriculo regionalizado” ñisqa
KAWSAYNINCHIKMANTA
PACHA AYLLUPI YACHAQAY**

apaykachakunanpaq allinmanta
kallpachanqa, kamachiykunapi
ñisqanmanjina qhichwa kawsayniyuq
runamanqa kawsayninmanjina
yachachikunqa.

Kay mit'awa qillqa P'utuqsi jatun jap'iypi
ruwakun, Provincia Nor Chichas chanta
José María Linares ukhupi kachkan.

Qhawasqamanjina, qhichwa juch'uy
suyupiq imaymana llamk'ay
ruwana kachkan, chantapis tukuy
jap'iykunamanta willaytaqa pallarina
kachkan, pisimanta pisi qallarina
tiyan. Kunan kutipiq imaptintaq kay
ayllukunapi mit'awa qillqa ruwanapaq
akllakusqanta riqsichikunqa;

Provincia Nor Chichas chanta José
María Linares Otavi kitikunapi **jap'iypi**
(Otavi, Muña Q'asa, Villa Nueva,
Sunch'u Pampa) kuraq mamakuna
awaqkunaqa kankuraq.

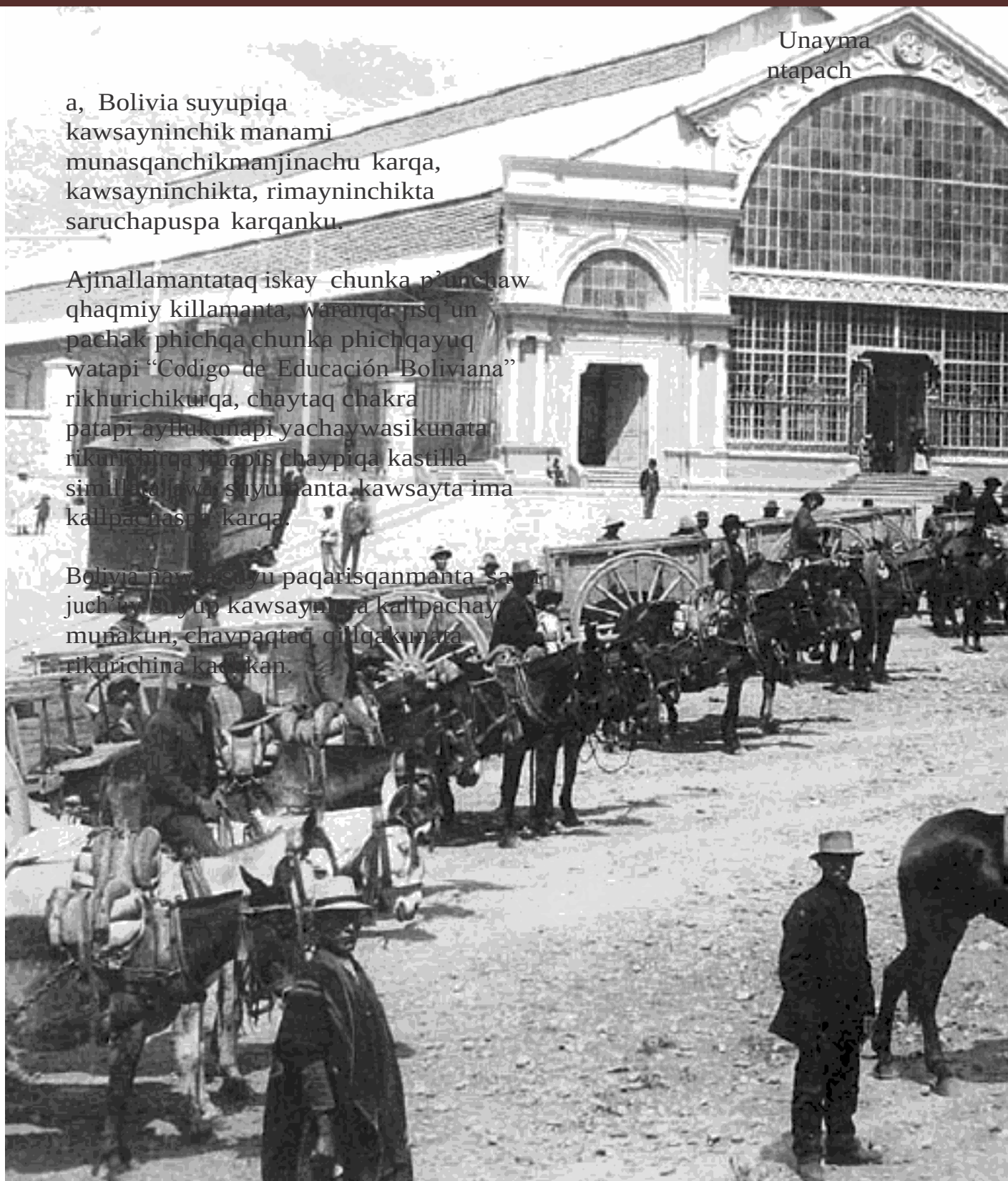
QHICHTWA SUYUMANTA ÑAWPA KAMASQAYNIN

Unayma
ntapach

a, Bolivia suyupiq
kawsayninchik manami
munasqanchikmanjinachu karqa,
kawsayninchikta, rimayninchikta
saruchapuspa karqanku.

Ajinallamantataq iskay chunka p'unchaw
qhaqmiy killamanta, waranqa jisk'un
pachak phichqa chunka phichqayuq
watapi "Codigo de Educación Boliviana"
rikhurichikurqa, chaytaq chakra
patapi ayllukunapi yachaywasikunata
rikurichirqa jñapis chaypiqa kastilla
similla k'asawa suyumanta kawsayta ima
kallpachaspa karqa.

Bolivia ñawpa asuyupaqarisqanmanta saqin
juch'uy asuyup kawsayninchikta kallpachay
munakun, chaypaqtaq qillqakunata
rikurichina kachkan.

QHICHWA SUYUMANTA

Bolivia suyupa paqarikusqanmantapacha mana yuriqui simikunata yupaychaqchu kanku, chantapis achkha maqanakuymantaraq 2009 watamantapacha kimsa chunka suqtayuq yuriqui ayllukunata suyukunata yupaychan, kallpachaytataq munachkan.

Qhichwa suyupiqqa iskay junujina runa kanchik, imaymana ruwaymanta kawsanchik chay ruway ukhupiqqa awaypis kachkan.

QHICHTWA SUYUP KAWSAYNIN

Qhichwap runap kawsayninqa llamk'akusqanmanjina kachkan, chakra patapi tiyaspaga papata, sarata, uqata, papa lisata wak puquykunata ima puquchikun, chaytataq puqusqanmanjina watantinta kawsakunanpaq jallch'akun. Jinallataq uywakunata uywanku; uwijata, kawrata, llamata, wakata, khuchita wak uywakunata ima **uywakun**, kikillanmantataq kuraq mama tatakuna p'achakuna awaq, p'itaa kanku. **chaywan** atikusqanta ruwan, awan, t'ipan, tarpun

LLIKLLA RUWAYMANTA

Yachasqanchikmanjinaqa unay runaqa p'achata ruwakuq kanku, chaypaqqa tukuy imaymana awaykunata yachaq kanku, chayjinapi astawanpis warmikunaqa llikllakunata, **ruwayta**, aqsukunata, chumpikunata **ruwayta**, allmillakunata, unkunata, ch'ulukunata, kalsunakunata, waqkunata ima **ruwakuyta** awaq kanku, imaptinchus mana ima p'acha rantikunapaq kaqchu. Ajinapi llikllataqa sipasllaraq kaspaga **imata** q'ipirikunankupaq, llikllakunankupaq ima awaq kanku. Chaymanta pachataq warmikunaqa unay watakunapiqa **watakunata** uwija, llama millmamanta ima q'aytu ruwaspa awaq kanku, kunankamapis wakin chiqanpiqa warmikunaqa awachkankuraq, qhawarisqamanjinataq mamakunallaña ruwaspa kanku, chantaqa warmi wawakunaqa manaña awaytaqa yachachkankuchu.

Chay jawaraykuqa chakra patamanta runaqa phutisqa rikukunku, imaptinchus chay away yachaykunaqa **chaypi kawsayqa** chinkapuchkan, ajinapi qipa sipasakunaqa, **ima ch'ampaytapis tarinapaq**, Phuna chanta Toropalca jap'iyykunapi pisimanta pisi qhawakunraq kay nuwaykunaqa.

Aumentar

otra

fotografia

IMAYNATACHUS LLIKLLA RUWAKUN

¿Mayk'a qaramantataq juk llikllata awakun?

Maychus kay watuymanjinaqa kayjinamanta willarikunku: Achkha awaqkuna iskay qarallamanta juk llikllataqa ruwaq kasqanku, wakinkunataq kimsamanta ruwanku, jukkunaqa willma kasqanmanjina kimsamanta, iskaymanta, manaqa jukmantapis ruwakullantaq, pisi awaqkunataq jukllamanta ruwanku, chaypaqtaq uwijakunaqa willmasapa kanan tiyan, sut'inchasunmantaq, wakin llikllataqa jatunta, wakintataq juch'uyta ruwanku, chaymanjina wakisqanmanjinataq willmataqa wakichiq kasqanku.

Imatataq jayi ninkichik?

Jayiqa juk phuchka junt'a phuchkasqata ñiq kasqanku Chaytataq jatun muruq'uman thallikuq kasqa, ajinallamantataq k'antinku, chaymantataq wakinqa tullpumku, **tiñinku**, wakintaq manaraq phuchkachkaspa llimp'iq kasqanku. (Simona Telao, 57 años, lecocoscochi –Toropalca, 2014)

¿Mayk'a qaramantataq juk llikllata awakun?

Kaymantaqa kimsa yuyay kasqa, achkha runaqa phichqa jayikunata juk p'unchawpi ruwaq kasqanku, wakintaq atikusqanmanjina, ñañutachus, rakhutachus kasqanmanjina, juk p'unchawpiqa ruwakun, juk chhika awaqkuna suqta jayikunata ruwaq kasqanku, chayraykutaq kawsayninkuqa sapa kitipi mana kikinchi. (Tiburcia Yanaje, 62 años Ketacocha, 2014)

Imapaqtaq pharinkichik?

Pikunachus awaqkunaqa
phariytaqa kayjinamanta
yachanku: Ñapis q'aytu
phuchkasqaña kachkaptin
manaraq tullpunachu
tiñichkaspa q'aytutaqa
tumpallata
iskaycharpanku.

Q'aytutaqa tullpunapaq
tiñinapaq pharinku, wakin
chiqanpitaq allin kananpaq
pharillamkutaq.

K'antiytaqa a
ruwayta yac
chanta kay
mayjinamant
mayqinchus
phuchkawan
t'inkinachin
astawanpis s
rakhu q'aytu
chaytaq ima
munachkan
rakhuta, ma
k'antiq kasq

Imapaqtaq k'antinkichik?

K'antiyqa allinta lliklla muchunanpaq **awantanapaq**
ruwakun, chantapis wakin awaqkuna allin q'aytu
kananpaq, astawan pisita awaqkunataq, icha nisunman
manaraq yachaqkuna, anchata q'alalla awakunankupaq
kasqanta riqsichinku.

Imaptintaq q'aytuta k'antiytawan puñuchinkichik?

Jinamanta kay watuyman sapa kitipiq willarikunku, maychus
tapuymanjina, achkha awaqkuna icha ñisunman khuchkan,
allinta awakunanpaq ñinku, jinataq nillankutaq mana phurulla
awakunanpaq, chayjinamanta ñapis tukuchaspañataq,
unaymanta pacha jinatapuni ruwana ñinku, astawanqa manataq
wakinkunaqa sut'itapuniqa yachankuchu.

Imawantaq tiñinkichik?

wilmata imawantaq
tullpunkichik?

Maychus watuymanjinaqa kayjinamanta kay watuyman qhawarichiwanchik, achkha awayta yachaqkuna jinataq kay llimp'ichaymanta, yachaqkuna laranja qarawan tillpunku **tiñinku**, jinamanta ñillankutaq puqusqa aqhawan tillpukullantaq **tiñisqa kasqanta**, chayjinamanta wakinkunaqa milluwan puqusaqa jisp'tillpuyta **tiñiyta** jinataq awayta yachaqkuna milluwan puqusqa jisp'aywan tillpunku **tiñinku**.

Imakunataq awanaykipaq apaykachanki?

Maychus watuymanjinaqa
kayjinamanta kay watuyman
kutirichimunku,
Qhawarichiwanchik , icha
nisunman astawan kuraqta llikllata,
punchuta phulluta, ch'uspata
awanku, kay p'achakunaqa astawan
chakrapata kawsaypi
Apaykachakusqanrayku

Ima kuk'awikunawantaq
awanki?

M
a
y
c
h
u
s

a
w
a
y
t

Imakunataq awanaykipaq apaykachanki?

lamantapuni
watusqamanjina lantipi
rikuchiwanchik **phutupi**
qhawachiwanchik, tukuy
awayta yachaqkuna tawa
takarputa, **istakata**, iskay
awakunata, jatun, **winasata**,
juch'uy winasata, illawata
jatun, **yawrita**, juch'uy
yawrita.

tukuy imatawan kay awayta
ruwanapaq apaykachaspa
kanku. Ajinapis chay
awanapaqqa paykuna
ukhupi ruwakuq kanku,
kunan p'unhawpiqa **chay**
llaqtamanta rantisqallataña
apaykachanku.

Imayna llikllakunatatataq awayta yachanki?

Jinamanta maychus watuy kasqanmanjinaqa **ajinamanta** riqsichiwanichik, **khuchkan** phichqa chunka awayta yachaqkunamanta khuchkan llanu llikllata awayku ninku, jinallataq **khuchkan** phichqa chunkamanta, khuchkan nillankutataq pallayniyuq llikllata awasqankuta, chayjinamanta kay iskay ayllukunapi away ruwaytaqa ñawpaqman kunan p'unchawkaman**pis** apallachkankupuni. Llanu llikllataqa awanku astawanpis sapa p'unchaw apaykachayninkupaq, **llasqakupuniyninkupaq awakunku**, chanta pallayniyuq llikllataqa awanku may sumaq k'achata, **ima** raymipi q'ipirikunankupaq **awanku**, chaymanjinataq warmi kasqankuta rikuchinku.

Juk llanu llikllata mayk'a p'unchawpitaq awayta tukunki?

Maychus **qhawasqanchikmanjina** tapukusqamanjina tukuy awayta yachaqkuna juk llanu llikllata **juk** qanchischaw**llapi** p'unchawkunapi awayta tukuchanku, jinamanta wakin nillankutaq tawa p'unchawpijina, wakinkunataqqa maychus pachata **awasqamanjina** wakichikusqankumanjina, chayjinamnta sut'incharispa karqanku. **kasqanman ninku.**

Kaypiqa astawan nisunman tukuy awayta yachaqkuna mana sapa p'unchawchu awanku, astawanpis pacha kasqanman chayjinamanta sut'incharispa karqanku.

Juk pallayniyuq llikllata mayk'a p'unchaypitaq awayta tukunki?

Ji
ril
w
pi
a
ju
t
ki
t
a

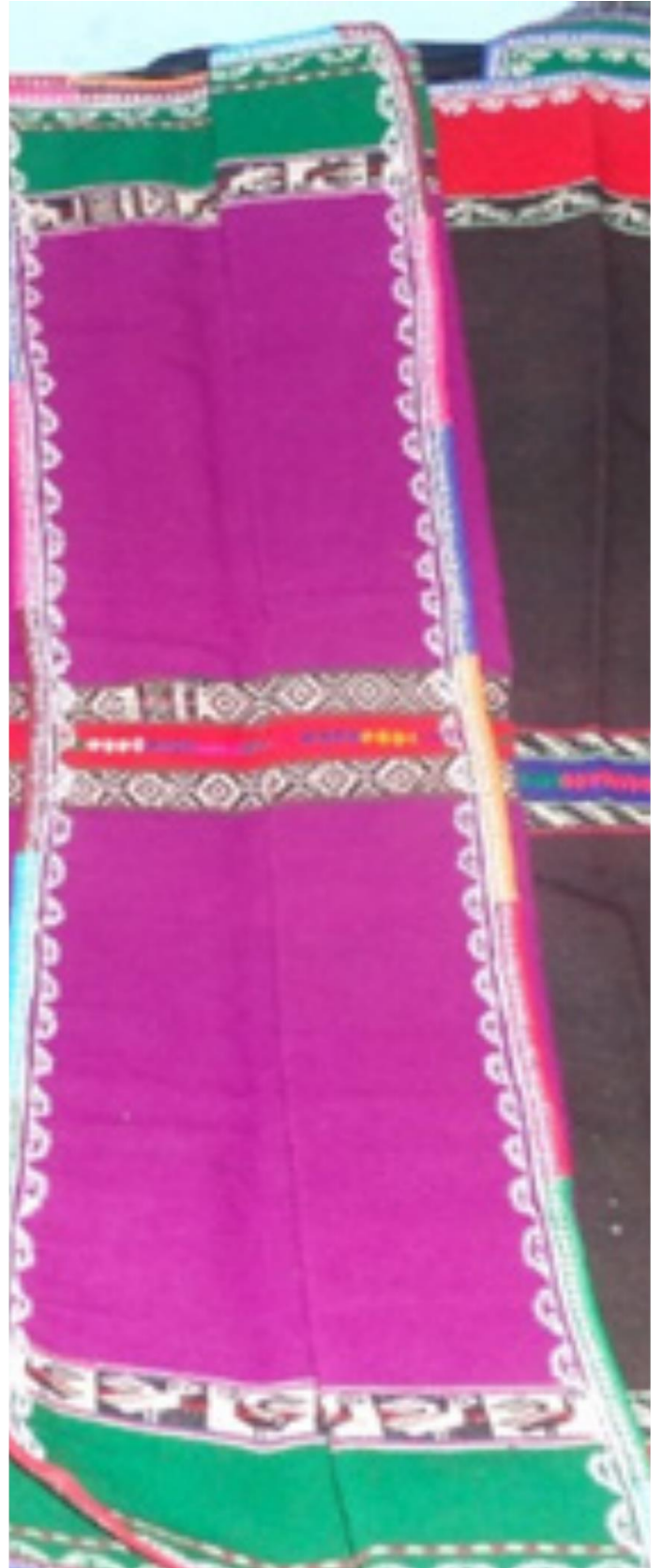
K
lli
p
ñi
ki
is
p
r
t
c
p
ñi

Mayk'a rikch'ay llikllakunataq Kapuwanchik?

Qhipallu Otavi llaqtapi
ch'iqchi llikllata
astawan apaykachanku,
jinallamantataq iskay
chunka jukniyuqtaq panti
llikllata apaykachallankutaq,
qhipanpitaq kimsa chunka
lutu llikllata apaykachanku,
tukuchanapaqtaq kay inya
llikllata apaykachanku.

Kaypi qhawasqanchikman
jina astawan ch'iqchi llikllata
apaykachaspa kanku,
imaraykuchus ch'iqchi
llikllaqa tukuy ima ruwaypi
apaykachasqa, jinallataq lutu
llikllapis apaykachallasqataq
pipis wañupunman yawar
ayllumanta chayjinapi chay
tukuywanpis tawa rikch'ay
llikllakuna chakra pata
kawsaypiqa apaykachasqa
kanku.

A woman with dark hair in a braid, wearing a wide-brimmed straw hat with a yellow floral band, a green cardigan over a pink shirt, and a blue skirt, is smiling at the camera. She is seated and working on a traditional wooden loom. The loom is set up with a colorful textile featuring horizontal stripes of red, green, blue, and purple, with small white geometric patterns interspersed. A long wooden beam is positioned vertically across the loom. In the background, a yellow gas cylinder is visible on the floor. The setting appears to be a simple, open-air or semi-enclosed structure with a concrete floor.

TUKUCHAY YUYAYKUNA

Qhipallu, Otavi, Ñuqui kay Jose Maria Linares jallp'a jap'iypi jinallataq Toropalca Ketacoche kay Nor Chichas jallp'a jap'iypiq a ñapis chay tukuy llamk'ay kay LLIKLLA AWAYMANTA tukuchaspaña, ajinapitaq imaymana yuyay tukuchaykunaman chayakun:

- Ñawpaqpi, achkha runa qhichwa kawsay kallpachay yuyaywanraq tinkunku, chaytaq may waliq ñawpaqlamanpuni kay llamk'aywan rinapaq kachkan.
- Kay p'unchawpiqa wawakunaqa manaña lliklla awayman churakuspachu kachkanku, ajinapi phutiylla tukuypaq kachkan.
- Kuraq mamakunaqa chay lliklla away yachayniyuqraq kachkanku, ajinapis phutisqa tarikunku, imaptinchus pisimanta pisi chay yachayninku chinkapuchkan nispa nichkanku.
- Lliklla awaymanta kawsayninku ukhupi kachkan, mana ima sasatachu paykunaqa qhawanku.
- Tukuy lliklla awaqkuna juk ch'ampaytajina kuraq kamachiqkuna mana yanapaptinku qhawarinku.
- Kay llamk'ayqa tukuy yachachiqkunapaq jatun yanapay kachkan, imaptinchus kaypi imaynamanta lliklla awamanta willachkan.
- Achkha runa allin sunquwan tukuy yachasqankuta willarikuspa karqanku.
- Kay llamk'ayqa juk puquy, mayqinchus jatun yanapa Currículo Regionalizado nisqata kallpachanapaq kanqa.
- Kay ruwayqa puraqmanta pawachaykunawan khuska parlanakuspa llamk'aptinchikqa, allin puquykunata taripanchik.

Paykunap yanapayninwan kay mit'awa qillqa ruwakun:

Simona de Telao (56 años, llikllika — Toropalca)

Victoria Sanchez (50 años, Villanueva)

Teresa Heredia (46 años, Villa nueva - Toropalca)

Concepciona Machaca (55 años, Qhipallu)

Clotilde Jaen Ruis (54 años, Muña Q'asa)

Filomena Guzman (48 años, Otavi)

K'AMIYKUNA

Kay llamk'ay junt'asqaykumanjina imaymana k'amiykunata riqsichikun.

- Imaymana llamk'aykuna ruwaywan Curriculo Regionalizado nisqata kallpachanallapuni tiyan
- Ima llamk'aykuna ruwanapaqqa pawachaqqunawanraqpuni parlanarikuna kachkan, ajinapi allin puquy junt'akunanpaq paykunapis llamk'aypi yanapakunankupaq.
- Tukuy yachachiqkuna kamachiymanjina llamk'aypiqa sapa yachaywasipi ruwarina kachkan, imaptinchus imaymana yachaykuna chakra patapiqa tiyapuwanchik, chaytaqa p'anqaman kutichinanchik tiyan.
- Llamk'aytaqa kawsayninchikmanjina, sapa kitip kawsayninmanjina ruwana kachkan.
- Lliklla awaymantapacha tukuy yachachiqkuna imaymana yachakamayta wawakunaman yachachinata mamakuna nirinku.
- Imaymana yacharuk'anakuna (medios tecnológicos) nisqakuna llamk'ay ruwanapaqqa kanan tiyan.
- Tukuy llamk'ay ruwaqkunaman, yachachiqkunaman imaqa llamk'ay ruwanapaq yuyaychaykunata ruwana kachkan.

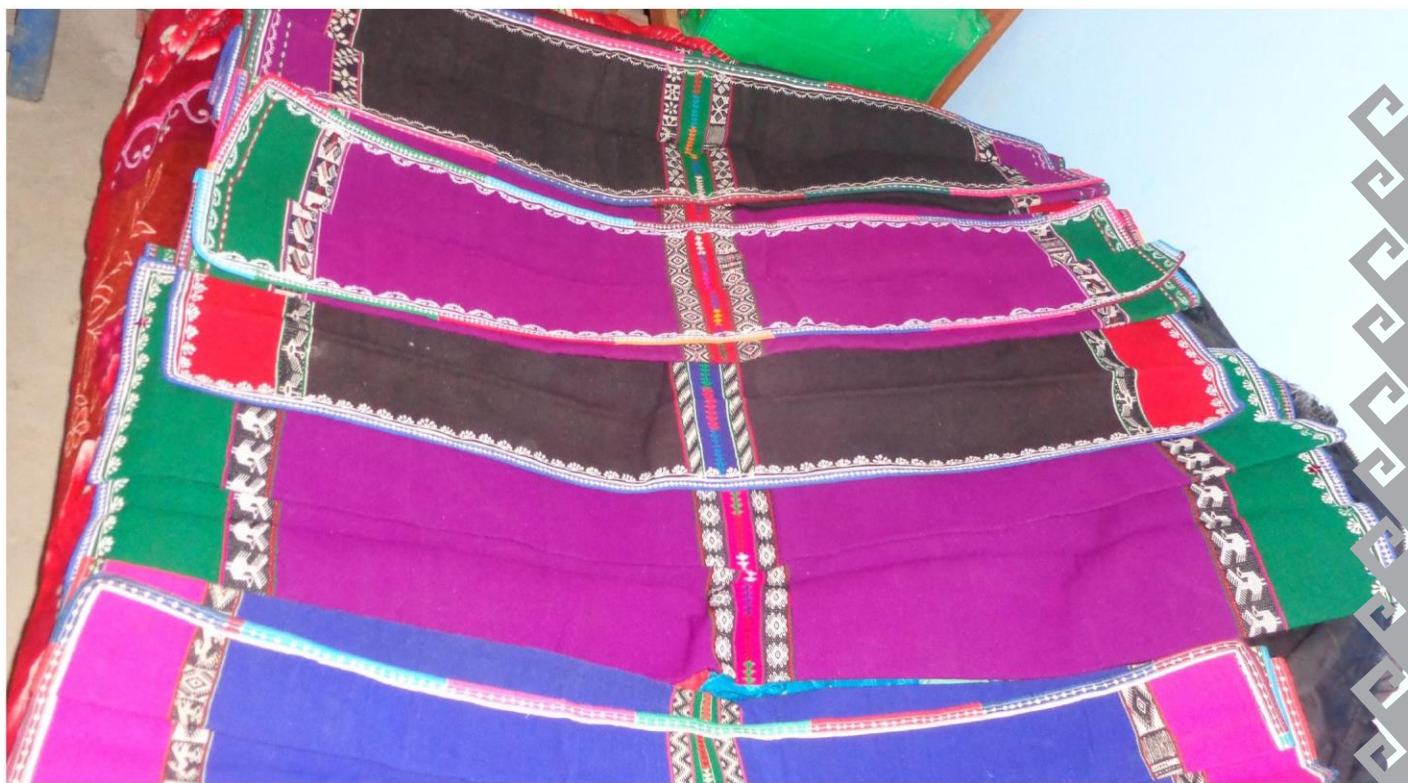
TAKIY (LLIKLLITA AWAKUNI)

Llikllitata awakuni, llikllitata awakuni
Docena pallayniyuqta, docena pallayniyuqta
Amapola puka t'ikita.

Llikllita q'ipirikunay, pichus suwarquwasqa
Pichus tarikuqqa jinapis jap'ikapuchun
Amapola puka t'ikita.

Llamitata uywakuni, uwijata uywakuni Ladera
pampa junt'ata, kancha atiparichkaqta
Amapola puka t'ikita

Warmiqa away yachaqmi, qharitaq llamk'ay yachaqmi
Ajinama kawsayniyku, takispa purikunayku Amapola
puka t'ikita.

ÑAWIRINA P'ANQAKUNA

1. Barthes Roland, “La aventura semiológica”, Ed. Paidós, España 1980.
2. COLOMBRES, Adolfo. “manual del promotor cultural”. Buenos aires, Argentina S.F
3. Compas, Agruco. “Plataforma para el diálogo intercultural sobre la cosmovisión y la agricultura”. Cochabamba –Bolivia ed.2002.
4. Eco Humberto, “Signo”, editorial Labor, S.A., Barcelona 1994.
5. González de Ávila Manuel, “Semiótica crítica y crítica de la cultura “, Anthropos editorial, Barcelona - España 2002.
6. Guiraud Pierre, “La semiología”, Ediciones siglo XX, México 1988.
7. Gutiérrez L. Feliciano, “Diccionario Pedagógico”, Grafica Gonzales, La Paz – Bolivia 2008.
8. LOZADA, P. Blithis. “Cultura Boliviana”. La Paz Bolivia ed.2000.
9. Mamani CH. , Pedro. RAMOS. Teresa Daysi. “Pedagogía desde la complementariedad”. La paz –Bolivia ed.2008.
10. https://www.ricardosalinas.com/blog/es/agosto0609_codigo.html

Los saberes y conocimientos expuestos en el presente material son patrimonio del Pueblo Quechua Estado Plurinacional de Bolivia.

Observaciones: se realizó la revisión del texto, según los colores para su corrección

Rojo; suprimir

Verde; sugerencia

Amarillo; error ortográfico

CAMBIO DE FOTOGRAFIAS

Fotografía N° 1 “caratula”